

AANLEIDING TOT DEZE BROCHURE

In 1995 heeft Nederland de Stelling van Amsterdam voorgedragen voor de Lijst van het Werelderfgoed. Sinds december 1996 staat de Stelling op de Lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO, de Cultuurorganisatie van de Verenigde Naties.

De brochure is ingedeeld in een aantal onderdelen. In de eerste plaats wordt in het kort de ontstaansgeschiedenis van de Stelling van Amsterdam belicht. Op de bijgevoegde kaart is de ligging van de Stelling aangegeven. Twee aspecten, het inunderen en de Kringenwet, zijn apart toegelicht. Vervolgens wordt ingegaan op de reden van de plaatsing op de Lijst van het Werelderfgoed. Ten slotte komt de toekomst van de Stelling aan de orde. De laatste pagina bevat informatie over Nederlandse inbreng wat betreft de Lijst van het Werelderfgoed, literatuurverwijzingen en adressen.

Stelling van Amsterdam

De Stelling van Amsterdam is een stelsel van verdedigingswerken dat tussen 1880 en 1920 is aangelegd. Op gemiddeld 15 kilometer afstand van de hoofdstad vormen tientallen forten, dammen en sluizen, onderling verbonden door dijken en liniewallen, een ring van 135 kilometer. Binnen 48 uur was het omliggende terrein onder water te zetten (te inunderen), en werd het in militair opzicht vrijwel onneembaar.

HET ONTSTAAN VAN DE STELLING

De Stelling van Amsterdam is aangelegd naar aanleiding van ervaringen in de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871, als vervanging van de kringstelling die in het begin van de 19de eeuw rond de hoofdstad was gebouwd. Gebleken was dat een zogenoemd centraal reduit van groot belang was, een deel van het land dat tot het allerlaatst verdedigd kon worden door middel van een stelling, zoals dat bij Parijs gebeurd was. De bestaande kringstelling lag echter te dicht bij Amsterdam en de vestingwerken bleken niet bestand tegen de krachtige uitwerking van nieuwe geschutstechnieken, zodat werd besloten tot de aanleg van een geheel nieuwe stelling. Het plan werd vastgelegd in de Vestingwet van 1874 en in 1880 werd begonnen met de aanleg.

Op onderliggende kaart, verkend in 1892 en gedeeltelijk herzien in 1904, is de ligging van het fort bij Markenbinnen geheim gehouden. Het is alleen te herkennen aan de omtrek. (Chromotopografische Kaart des Rijks, kaart nr. 295, De Rijk)

Het fort bij Markenbinnen is gebouwd om de accessen, gevormd door de Markervaart en de Stierop, te verdedigen, zoals te zien is op deze luchtfoto uit 1925. De aanvaller kwam in deze situatie uit het noorden, de bovenkant van de foto. (Bron: Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

De nevenbatterij nabij het fort bij Vijfhuizen, waarachter het zware geschut werd opgesteld. (foto: Paul Paris 1997)

Onder andere dit deel van de Stelling van Amsterdam is in 1940 en 1944 onder water gezet. Op de voorgrond ligt het fort bij Krommeniedijk en op de achtergrond het fort aan de Ham, verbonden door een kronkelende dijk die dienst deed als inundatiekering. De polder rechts van deze dijk werd geïnundeerd. (foto: Paul Paris 1997)

De grootste verdedigingskracht van de Stelling kwam voort uit de mogelijkheid om rond Amsterdam polders te inunderen. Deze inundatiegebieden lagen op een afstand van ongeveer 15 kilometer rond de hoofdstad en waren breed genoeg om het vijandelijk geschut en de troepen op voldoende afstand te houden. De zwakke plekken in deze 'vestingmuur' waren de plaatsen die droogbleven, zoals wegen, dijken en spoorwegen, en de bevaarbare waterwegen. Deze zogenoemde accessen werden dan ook versterkt door forten. De forten waren voorzien van geschut, waarmee zowel de accessen verdedigd werden als flankerend vuur naar de naastgelegen forten kon worden gegeven.

In totaal telde de Stelling van Amsterdam meer dan 40 forten. Met een tussenafstand van zo'n drie kilometer vormden zij een ring van in totaal 135 kilometer lang, beginnend bij Edam, via Haarlem, en eindigend bij Muiden. Het zwaardere geschut, bedoeld om over de inundatiegebieden heen de aanvaller op afstand te houden, zou pas in oorlogstijd worden opgesteld in nevenbatterijen. Om het schootsveld rond de vestingwerken vrij te houden golden er op grond van de Kringenwet uit 1853 beperkende maatregelen voor het bouwen en planten van bomen. Uiteindelijk is de Stelling in 1920 gereedgekomen. Uit de ervaringen met de Eerste Wereldoorlog was inmiddels gebleken dat het centraal reduct als verdedigingsprincipe had afgedaan. In 1922 ging de Stelling van Amsterdam op in de Vesting Holland, het nieuwe verdedigingsplan van Nederland. Hoewel de Stelling tijdens de mobilisatie van 1914 - 1918 in paraatheid is gebracht, is er nooit gevochten. Wel zijn zowel in 1940 als in 1944 ten noorden van het Noordzeekanaal verschillende polders geïnundeerd.

In de jaren vijftig verloren de forten die tot de Stelling behoorden de status van vestingwerk. Het Ministerie van Defensie bleef de forten gebruiken als opslagruimte. In de jaren zeventig zijn de meeste forten afgestoten en in handen gekomen van verenigingen, zoals de Vereniging Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer, gemeenten of particulieren.

DE STELLING VAN AMSTERDAM OP DE LIJST VAN HET WERELDERFgoed

De Nederlandse overheid heeft de Stelling van Amsterdam voor plaatsing voorgedragen vanwege haar bewaard gebleven historische eenheid, ligging in het landschap, haar architectuur en militair-technische innovaties en vanwege haar gebruik van nieuwe bouwmaterialen. Bovendien is het oorspronkelijke concept voor de Stelling nagenoeg onveranderd bewaard gebleven. Door de aanwezigheid van de Stelling is de ruimtelijke structuur van het gebied sindsdien grotendeels ongewijzigd gebleven, ondanks het feit dat het hier een gebied betreft met een hoge bevolkingsdichtheid. De Stelling van Amsterdam vormt als 'militair landschap' als het ware een tweede, bindend en ordenend element in het cultuurlandschap van Holland.

Het Werelderfgoedcomité van de UNESCO erkende de waarde van de Stelling als samenhangend gebied en achtte het van 'uitzonderlijke universele waarde'. Die waarde komt voort uit het feit dat de Stelling van Amsterdam een bijzonder voorbeeld is van een uitgebreid, modern verdedigingsstelsel dat behouden gebleven is sinds het aan het eind van de 19de eeuw is aangelegd. Het gebruik van water bij een verdedigingsstelsel van deze omvang is uniek. Bovendien is de Stelling ook nu nog als samenhangend geheel te herkennen. Vooral het feit dat het grootste deel van het terrein vrijwel onbebouwd is gebleven, bepaalt de structurele en ruimtelijke eenheid van het gebied.

De begrenzing van de Stelling van Amsterdam volgens de Lijst van het Werelderfgoed is gebaseerd op de ligging van de militaire structuur als geheel, zoals die nu nog herkenbaar is aan de openheid van de voormalige schoots- en inundatievelden en de aanwezigheid van historische militaire werken. Dit betekent dat niet het hele oorspronkelijke gebied van de Stelling hierin begrepen is, maar dat er gekozen is voor een strook die nu nog als eenheid te herkennen is. Daarnaast maken ook de afzonderlijke onderdelen, zoals de forten, deel uit van de Lijst van het Werelderfgoed. De meeste van deze objecten zijn door de Provincie Noord-Holland al beschermd door plaatsing op de provinciale monumentenlijst.

- kleine kring
- - - - - middelbare kring
- grote kring

Op deze kaart is de invloed van de Kringenwet goed zichtbaar: de Vondelweg in Haarlem loopt precies langs de grote kring rond het fort bezuiden Spaarndam.

DE KRINGENWET VAN 1853

Het doel van de wet was het vrijhouden van het schootsveld rond de vestingwerken. Het slopen, bouwen, rooien en beplanten binnen de 'Verboden Kringen' was hierin geregeld. Uit de 'Verzamelstaat van de geklassificeerde vestingwerken' uit 1910 blijkt dat de forten, nevenbatterijen en liniewallen van de Stelling van Amsterdam allemaal tot de eerste klasse gerekend worden. Afhankelijk van het strategisch belang waren alle Nederlandse vestingwerken ingedeeld in drie klassen. De klasse van het vestingwerk bepaalde binnen de kringen de beperkingen voor het bouwen, het planten van houtgewassen en het 'maken van enig werk'.

Op grond van de Kringenwet waren om elk vestingwerk drie verboden kringen getrokken. Op een afstand van 300 m, de *kleine kring*, op een afstand van 600 m, de *middelbare kring* en op een afstand van 1000 m, de *grote kring*.

Tussen een vestingwerk van eerste klasse en de kleine kring mocht slechts met toestemming van de minister van Oorlog gebouwd worden, en dan slechts met brandbare materialen, zoals hout en riet. Er golden bovendien beperkende bepalingen voor beplantingen. Tussen de kleine en de middelbare kring was er om te bouwen geen toestemming van de minister nodig en was het toegestaan om voor de fundering, schoorsteen en dakbedekking steen te gebruiken. In het gebied tot 1000 m vanaf de hoofdverdedigingslijn was het verboden om zonder toestemming van de minister van Oorlog infrastructurele werken aan te leggen of te veranderen. De houten huizen konden in geval van oorlog snel worden gesloopt. Een aantal van deze 'kringenwetwoningen' is nu nog aanwezig.

De meeste vestingwerken van de Stelling werden in de jaren vijftig gedeclareerd, zodat de Kringenwet hierop geen invloed meer had. De Kringenwet werd opgeheven op 28 november 1963.

Stelling van Amsterdam

inundatiegebieden

De Stelling van Amsterdam volgens de Lijst van het Werelderfgoed

forten en batterijen

INUNDATIES

In de onafhankelijkheidsstrijd tegen de Spaanse overheersing in de 16de eeuw is het inundatieprincipe voor het eerst toegepast in de zogeheten Hollandse Waterlinie. Lange tijd is de verdediging in het midden en het westen van het land op deze wijze georganiseerd geweest. De Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn hiervan de twee omvangrijkste latere voorbeelden.

Het principe van inundatie is als volgt. Het terrein waar het om gaat bestaat uit polders en droogmakerijen die een gesloten waterhuishouding hebben. Wil men nu bepaalde gebieden onder water zetten, dan is voor iedere polder een aparte voorziening nodig. De hoogte van het onderwaterzetten is ook van belang: de inundatievelden moeten zoveel water krijgen dat een aanvaller er niet doorheen kan waden, maar ook niet zoveel dat er een schip of schuit kan varen. Het waterpeil ligt daarom tussen de 0,5 m en 1 m. Het peil wordt onderhouden via inlaatsuizen en damsluizen. Inlaatsuizen zijn in vreedstijd gesloten en laten bij inundatie het water in de polder lopen. Damsluizen vormen in vreedstijd doorgangen voor het water, maar worden bij inundatie gesloten om water in een bepaald gebied juist vast te houden – ze vormen een waterkering. Voor de aanvoer van water voor de inundaties bestond er een fijnmazig systeem, dat zich tot ver in het land uitstrekte. Aan bestaande zee- en riviersluizen zijn daarvoor aanpassingen gepleegd en kregen een militaire bestemming in oorlogstijd. Ook zijn er kanalen en waterlopen voor gegraven.

De zeesluizen bij IJmuiden waren van groot belang voor het op peil houden van de inundaties. Door de sluizen bij elke vloed open te zetten zou de vijand de inundaties van de Stelling kunnen overvoeren. Deze sluizen waren dan ook beveiligd met een extra fort.

De Geniedijk: inundatiekering door de Haarlemmermeer. (foto: Paul Paris 1996)

Proef met inundatie in 1939. (foto: Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht)

Het fort bij Nigtevecht ligt aan het Amsterdam-Rijnkanaal en is door een liniewal verbonden met de twee batterijen aan het Gein, te zien op de achtergrond. Het gebied links van de liniewal kon onder water gezet worden. (foto: Paul Paris 1996)

DE TOEKOMST VAN DE STELLING VAN AMSTERDAM ALS SAMENHANGEND GEHEEL

Het gebied heeft een specifieke ruimtelijke kwaliteit die vooral is gelegen in zijn 'groene' en 'open' karakter. Tot voor kort werd dit in stand gehouden door de militaire functie. Nu deze functie is vervallen, is het zaak het behoud van de specifieke kwaliteit ook in toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen te waarborgen. Hiervoor zijn zowel rijk, provincies als gemeenten verantwoordelijk. Voor het merendeel is het gebied nog steeds weinig bebouwd. De agrarische functie overheerst, hoewel op een aantal plaatsen de druk van de verstedelijking merkbaar is, zoals tussen Haarlem en Beverwijk en rond Aalsmeer.

DE RDMZ EN DE STELLING

Het is evident dat bij toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen het bijzondere karakter van de Stelling van Amsterdam, dat nu van uitzonderlijke en universele betekenis is verklaard, een zwaarwegende factor zal zijn. De RDMZ onderzoekt in dit verband de mogelijkheid de Stelling te beschermen op grond van de Monumentenwet 1988. Daartoe wordt in de tweede helft van 1999 een beschrijving afgerond met een voorstel voor de begrenzing van het te beschermen gebied. Als uitgangspunt wordt hierbij de begrenzing volgens de Lijst van het Werelderfgoed gehanteerd. Het resultaat van het onderzoek zal de basis vormen voor nader overleg met de betrokken overheden.

LITERATUUR

Dam van Isselt, W.E. van (1910) *De Stelling van Amsterdam*, Utrecht
Kant, P., P. Saal, R. Schimmel en J. de Zee (19XX) *De Stelling van Amsterdam - Vestingwerken rond de hoofdstad 1880-1920*, Beetssterzwaag
Provincie Noord-Holland (1998) *Stelling van Amsterdam - Concept-register*, Haarlem

Rijksdienst voor de Monumentenzorg en Provincie Noord-Holland (1995) *The Stelling van Amsterdam (Defence line of Amsterdam) / Water as a stronghold - Submission for nomination to the World Heritage List by the state of the Netherlands*, Zeist/Haarlem

RDMZ Info Architectuur en Stedenbouw nr. 3, juni 1999
tekst Saartje de Bruijn en Theo van Oeffelt
lay-out B@seline, Utrecht
druk Van Soest Amsterdam
Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.

NUTTIGE ADRESSEN

Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Saartje de Bruijn, tel. 030 - 69 83 216 (informatie over de brochure)

Provincie Noord-Holland, afdeling Zorg, Welzijn en Cultuur

Postbus 3007, 2001 DA Haarlem, tel. 023 - 51 43 143
(onder andere informatie over provinciale monumenten)

Stichting Stelling van Amsterdam

Postbus 3322, 2001 DH Haarlem, tel. 023 - 53 40 363
(onder andere informatie over bezoek en openstelling forten)

Nationale UNESCO Commissie

Postbus 29777, 2502 LT Den Haag, tel. 070 - 42 60 263
(voor algemene informatie over de UNESCO en het Werelderfgoed, zie ook www.unesco.org/whc)

UNESCO EN DE LIJST VAN HET WERELDERFGOED

In 1972 is onder auspiciën van de UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) een internationale overeenkomst gesloten inzake de bescherming van het cultureel en natuurlijk erfgoed van de wereld. Nederland ratificeerde deze overeenkomst in 1992. Landen die de overeenkomst hebben geratificeerd kunnen monumenten en gebieden, zoals die worden omschreven in de overeenkomst, voordragen voor plaatsing op de Lijst van het Werelderfgoed.

Door de voordracht erkent het land dat in eerste instantie op hem de verplichting rust de identificatie, het toegankelijk maken en het overdragen aan komende generaties van het betreffende cultureel of natuurlijk erfgoed te waarborgen. Het Koninkrijk der Nederlanden heeft nu vijf 'wereldmonumenten':

- Het voormalig eiland Schokland (1995)
- De Stelling van Amsterdam (1996)
- Het molencomplex van Kinderdijk (1997)
- De historische binnenstad van Willemstad Curaçao (1997)
- Het Ir. D.F. Woudagemaal bij Lemmer (1998).

Nederland zal de komende jaren nog meer specifiek Nederlandse monumenten voordragen.

*Verminderde openheid door oprukkende bebouwing rond het fort bij De Kwakel.
(foto: Paul Paris 1998)*

RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Broederplein 41 - 3703 CD Zeist

Postbus 1001 - 3700 BA Zeist

☎ | 030 - 69 83 211

☎ | 030 - 69 83 456 voorlichting

fax | 030 - 69 16 189

internet www.monumentenzorg.nl

✉ | e-mail info@monumentenzorg.nl